

अन्नातील उद्योजकता : महिला नेतृत्वप्रणित नवीन व्यवसाय

श्रीमती सई सागर सांगलीकर M.A. (Home Sci.), B.Ed. E-mail : saeesanglikar@gmail.com

1)सारांश (Abstract)

अन्न उद्योग हा एक महत्त्वाचा क्षेत्र आहे, जो आर्थिक विकास, रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक बदलांसाठी महत्त्वपूर्ण ठरतो. या क्षेत्रात महिलांचा सहभाग आजकाल वाढत आहे. विशेषतः महिला नेतृत्वाखाली नवीन व्यवसाय निर्माण होऊ लागले आहेत. अन्न क्षेत्रातील उद्योजकता महिलांसाठी एक उत्तम संधी ठरू शकते, ज्यामुळे त्या आपल्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारू शकतात आणि समाजात आदर्श उभा करू शकतात.

महिला नेतृत्वातील नवीन व्यवसाय म्हणजे महिलांनी स्वतःच्या नावावर आणि नेतृत्वाखाली अन्न उत्पादन, प्रसंस्करण, वितरण, किचन सर्व्हिसेस, अन्नाचे विपणन, खाद्य संशोधन व विकास अशा विविध उपक्रमांमध्ये पुढाकार घेणे. यामुळे महिलांना स्वतःच्या व्यवसायात स्वावलंबन मिळते आणि त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा वाढते. तसेच महिला उद्योजकतेमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेतही सुधारणा दिसून येते.

अन्न उद्योगातील महिला उद्योजकतेमध्ये कधीही नवीन आव्हाने येतात जसे की गुणवत्ता नियंत्रण, बाजारपेठेतील स्पर्धा, कच्च्या मालाची उपलब्धता, वित्तीय संसाधनाची कमतरता, आणि तंत्रज्ञानाचा वापर, पण महिलांचा नेतृत्व आणि संवेदनशीलतेचा दृष्टीकोन हे त्यांच्या व्यवसायाच्या यशासाठी महत्त्वाचे ठरते. महिलांनी चांगली व्यवस्थापन क्षमता आणि सामाजिक दृष्टिकोनावर आधारित निर्णय घेण्याच्या कौशल्यांचा वापर करणे हे आवश्यक आहे.

अन्न उद्योगातील महिलांची उद्योजकता हे एक महत्त्वपूर्ण परिवर्तन आहे, ज्याची सुरुवात गेल्या काही दशकांमध्ये अधिक स्पष्टपणे दिसून येते. महिलांनी पारंपारिक कामकाजी जीवनाच्या बाहेर जाऊन अन्न उत्पादन, प्रसंस्करण आणि वितरण यासारख्या क्षेत्रात व्यवसाय सुरू करण्याची प्रेरणा घेतली. यामध्ये महिलांची सुरुवात प्रामुख्याने पारंपारिक घरगुती स्वरूपातून झाली. पूर्वी महिलांनी पापड, लोणची, मसाले आणि मिठाई यासारख्या पदार्थांचे उत्पादन करून स्थानिक बाजारपेठेत विक्री केली. 1970-80 च्या दशकात सहकारी संस्था आणि स्वयंसेवी गटांनी महिलांना आर्थिक पाठबळ दिले.

1990 च्या दशकात मायक्रोफायनान्स योजनांनी महिलांना छोटे व्यवसाय सुरू करण्यास प्रोत्साहन दिले. 2000 नंतर महिलांनी केटरिंग, फूड ट्रक आणि होम डिलिव्हरी यासारख्या आधुनिक व्यवसायांमध्ये प्रवेश केला. डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि सोशल मिडीयाच्या सहाय्याने 2010 च्या दशकात महिलांचे योगदान राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहचले.

महिलांनी त्यांच्या नेतृत्वाने अन्न उद्योगात मोठी क्रांती केली आहे. व्यवसाय सुरू करण्याबरोबरच महिलांना घर आणि कुटुंबाची जबाबदारी देखील सांभाळावी लागते. या दुहेरी जबाबदाऱ्या पार पाडताना महिलांनी कौशल्ये, वेळेचे नियोजन आणि नवी ऊर्जा यांचा सुरेख मेळ साधला आहे.

अन्नातील उद्योजकता आणि घर सांभाळताना महिलांना व्यवस्थापन कौशल्ये, सृजनशीलता आणि नावीन्य, सामाजिक जाणीव, आर्थिक स्वावलंबन, मुलांची जबाबदारी, घरातील सदस्यांच्या आरोग्याची काळजी या आणि अशा कितीतरी अनेक वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडाव्या लागतात.

व्यवस्थापन कौशल्यांचा विचार करता महिलांनी घरगुती आणि व्यावसायिक जबाबदाऱ्या एकाच वेळी पूर्ण करत व्यवस्थापन कौशल्य सिद्ध केले आहे. सकाळच्या वेळेत कुटुंबाची काळजी घेऊन दुपारनंतर व्यवसायावर लक्ष केंद्रित करण्याची पद्धत त्यांनी आत्मसात केली आहे.

अन्नाच्या चवी, दर्जा आणि सादरीकरणात महिलांनी सृजनशीलता दाखवत व्यवसायाला नवा आयाम दिला. परंपरागत पाककृतींना आधुनिक पद्धतीने सादर करत त्यांनी बाजारपेठेत वेगळे स्थान निर्माण करून नावीन्यता कौशल्य जपले आहे.

महिला उद्योजकांनी महिलांच्या समुहांना रोजगार क्षेत्र सामुहिक प्रगतीला चालना दिली आहे. त्यातून एक सामाजिक बदल घडवून सामाजिक जाणीवता जपलेली दिसून येते.

अन्न व्यवसायातील यशस्वी सहभागामुळे महिलांनी स्वतःचे आर्थिक स्वावलंबन सिद्ध केले, ज्यामुळे कुटुंबात त्यांचे महत्त्व वाढले आहे.

2)संक्षिप्त माहिती (Keywords)

महिला उद्योजकता, अन्नप्रक्रिया उद्योग, नवीन व्यवसाय मॉडेल्स , महिला उद्योजकांची भूमिका, आर्थिक विकास, नवोन्मेष, चालना देणारे घटक, सामाजिक परिणाम.

3) प्रस्तावना (Introduction)

अन्न उद्योग हा केवळ उत्पादन आणि वितरणाचा व्यवसाय नसून, तो एका समाजाच्या आरोग्य, संस्कृती आणि अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आधुनिक काळात अन्न उद्योगात महिलांचे योगदान वाढत आहे. आणि त्या क्षेत्रात नवकल्पना आणि व्यवसायाच्या संधीचा शोध घेत आहेत. महिला उद्योजकता केवळ आर्थिक स्थैर्य मिळवण्याचे साधन नसून, ती सामाजिक बदलांचे कारण बनत आहे.

महिला नेतृत्वाने चालवलेले अन्न व्यवसाय स्थानिक उत्पादनांच्या प्रमोशनपासून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर चवीनुसार वैविध्यपूर्ण उत्पादनांची निर्मिती करतात. स्थानिक खाद्यसंस्कृती टिकवून ठेवणे, आरोग्यदायी अन्नाचे प्रचार व प्रसार करणे, तसेच पर्यावरणपूरक पद्धतीचा अवलंब करणे या सर्व बाबतीत महिलांचे योगदान महत्त्वाचे ठरते.

अन्न हे केवळ जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेली मुलभूत गरज नसून, ते सामाजिक सांस्कृतिक आणि आर्थिकदृष्ट्याही महत्त्वाचे आहे. बदलत्या जीवनशैलीसह अन्नप्रक्रिया उद्योगामध्ये मोठ्या प्रमाणावर नाविन्य आणि विस्तार होत आहे. आधुनिक काळात अन्न व्यवसाय ही केवळ मोठ्या उद्योगपतींची मक्तेदारी राहिली नसून लघु आणि मध्यम स्तरावरील उद्योजकांसाठीही त्यात अपार संधी उपलब्ध आहेत. विशेषतः महिला उद्योजक अन्न उद्योगाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर पुढे येत असून तेथील नवकल्पना, कौशल्य आणि नेतृत्वगुणांच्या माध्यमातून स्वतःच्या व्यवसायाचा विस्तार करत आहेत.

महिला उद्योजकता ही केवळ महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी महत्त्वाची नाही, तर ती समाजाच्या एकूणच विकासाला चालना देणारी बाब आहे. पारंपारिक स्वयंपाकघरातील कौशल्यांचा व्यावसायिक उपयोग करण्यापासून ते आधुनिक अन्नप्रक्रिया आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीने जागतिक स्तरावर स्वतःचे ब्रँड उभारण्यापर्यंत महिलांनी या क्षेत्रात मोठी प्रगती केली आहे. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात अन्नप्रक्रिया उद्योगाला मोठी मागणी आहे. आणि त्यामुळे महिला उद्योजकांसाठी हा क्षेत्र एक सुवर्णसंधी ठरू शकतो.

गृहआधारित लघु व्यवसाय, सेंट्रिय अन्न उत्पादने, फुड स्टार्टअप्स , क्लाऊड किचन, परंपरागत पदार्थांचे जागतिक ब्रँडिंग आणि ई-कॉमर्सच्या माध्यमातून अन्नविक्री यांसारख्या विविध संकल्पनांमुळे अन्न व्यवसायाचे स्वरूप बदलत आहे. सरकारच्या विविध योजना, कर्जसुविधा आणि तांत्रिक साहाय्यामुळे महिलांना व्यवसाय सुरू करण्यासाठी मदत मिळत आहे.

4) उद्देश (Objectives)

1. अन्न उद्योगात महिलांच्या वाढत्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
2. अन्न उद्योगातील महिला नेतृत्वाच्या यशस्वी उदाहरणांचा अभ्यास करणे.
3. अन्न क्षेत्रातील व्यवसायांच्या विविध संधी आणि त्यासाठी लागणारे कौशल्य समजावून घेणे.
4. ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांसाठी उपलब्ध व्यवसायाचे स्वरूप ओळखणे.

5) महिला उद्योजकता

महिला उद्योजकता ही केवळ आर्थिक विकासाचे साधन नसून समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीचे प्रतिक आहे. विशेषतः अन्न उद्योगात महिलांचे योगदान मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. स्वयंपाक घरातील कौशल्य व्यावसायिक रूप घेऊन लघु उद्योग, स्टार्टअप्स आणि मोठ्या ब्रँडच्या स्वरूपात उभे राहू लागले आहे. अन्न प्रक्रिया, घरगुती पदार्थ, ऑर्गेनिक उत्पादन, कॅटरिंग सेवा आणि ऑनलाईन खाद्य व्यवसाय या क्षेत्रात महिला उद्योजक मोठ्या प्रमाणावर यश मिळवत आहेत.

महिला उद्योजक म्हणजे अशा महिला ज्या एखाद्या उद्योगाचे विशेषतः व्यवसायाचे आयोजन आणि व्यवस्थापन करतात. 20 व्या आणि 21 व्या शतकात युनायटेड स्टेट्स्मध्ये महिला उद्योजकतेत सातत्याने वाढ झाली आहे. 1997 पासून महिलांच्या मालकीच्या व्यवसायांची संख्या 5% दराने वाढत आहे.

6) महिला उद्योजकतेचे महत्त्व

महिला स्वतःचा व्यवसाय सुरू करून आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होतात आणि घरगुती उत्पन्नात भर टाकतात. अन्न उद्योगातील महिला उद्योजकांनी नवीन तंत्रज्ञान, पारंपारिक पदार्थांचे नव्याने सादरीकरण आणि हेल्दी फुड ट्रेडद्वारे नवीन बाजारपेठा स्थापन करून अनेक महिलांसाठी व्यवसायाच्या नवनवीन संधी निर्माण केलेल्या आहेत. महिला उद्योजकांनी स्थापन केलेले लघु उद्योग अनेकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देतात. तसेच महिला हेल्दी फुड प्रॉडक्ट्स ,

ऑर्गॅनिक अन्न आणि टिकाऊ उत्पादन प्रक्रियेला प्रोत्साहन देतात महिलांनी स्वतःचे नेतृत्व सिद्ध केल्याने सामाजिकदृष्ट्या महिला सशक्तीकरणाला चालना मिळते.

7)अन्नप्रक्रिया उद्योग : संकल्पना, महत्त्व आणि संधी

अन्नप्रक्रिया उद्योग हा भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा घटक असून, कृषी क्षेत्राशी जोडलेल्या असल्यामुळे त्याला व्यापक संधी उपलब्ध आहेत. हा उद्योग केवळ अन्न टिकवून ठेवण्यापूरता मर्यादित नसून तो अन्नाच्या गुणवत्तेत सुधारणा, नवकल्पना आणि जागतिक बाजारपेठेत भारतीय अन्न उत्पादनांची ओळख निर्माण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतो. विशेषतः महिला उद्योजक या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर संधी शोधत आहेत.

7.1)अन्नप्रक्रिया उद्योगांची संकल्पना

अन्नप्रक्रिया उद्योग म्हणजे कच्च्या अन्नपदार्थांचे वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाच्या मदतीने रूपांतर करून त्यांना आधिक टिकाऊ पोषणमुल्ययुक्त आणि वापरण्यास सोयीस्कर बनवणे. या उद्योगात उत्पादन, प्रक्रिया, पॅकेजिंग, साठवणूक आणि वितरण यांचा समावेश होतो.

7.2)अन्नप्रक्रिया उद्योगाचे महत्त्व

कृषी क्षेत्रासाठी महत्त्व :

- शेतीमालाला योग्य बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.
- कृषी उत्पादनांची नासाडी टाळण्यास मदत होते.
- शेतकऱ्यांना स्थिर उत्पन्नाची हमी मिळते.

अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्व :

- रोजगारनिर्मितीच्या मोठ्या संधी उपलब्ध करते.
- निर्यातक्षम उत्पादनांमुळे विदेशी चलनवाढ होते.
- लघु आणि मध्यम उद्योगांसाठी मोठी बाजारपेठ निर्माण करते.

ग्राहकांसाठी महत्त्व :

- अन्नपदार्थांची उपलब्धता आणि टिकाऊपणा वाढवतो.
- अन्नाच्या पोषणमुल्यांमध्ये सुधारणा करतो.
- वैविध्यपूर्ण आणि सुलभ खाद्यपदार्थांची निवड उपलब्ध करतो.

7.3)अन्नप्रक्रिया उद्योगातील महिला उद्योजकांसाठी संधी

अ)गृहआधारित अन्नप्रक्रिया उद्योग :

महिला घरूनच विविध खाद्यपदार्थांची निर्मिती करून व्यवसाय करू शकतात. उदा. लोणची, पापड, मसाले, मिठाई, सेंद्रिय खाद्यपदार्थ.

ब)सेंद्रिय (Organic) आणि आरोग्यदायी अन्न प्रक्रिया :

सेंद्रिय पदार्थांसाठी मोठी बाजारपेठ आहे. आरोग्यपूरक आहार जसे की बाजरी, ओटस् , मिलेटस् यांना मागणी आहे.

क)पारंपारिक खाद्यपदार्थांचे ब्रँडिंग :

स्थानिक पदार्थांचे ग्लोबल स्तरावर विक्री करणारे व्यवसाय, क्षेत्रीय खाद्यसंस्कृतीला जागतिक ओळख मिळवून देणे.

ड)फुड स्टार्टअप्स आणि ऑनलाईन विक्री :

ई-कॉमर्सच्या माध्यमातून घरगुती खाद्यपदार्थ विकणे. क्लाऊड किचन आणि फुड डिलिव्हरी व्यवसाय.

8)नवीन व्यवसाय मॉडेल्स

अन्न उद्योगात महिला नेतृत्वाने मोठ्या प्रमाणात नवे व्यवसाय सुरू केले आहेत. नवीन व्यवसाय मॉडेल्स विकसित करताना महिलांनी नाविन्यपूर्ण संकल्पना, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेतील संधी यांचा प्रभावी वापर केला आहे. असेच खालील काही आधुनिक व्यवसाय मॉडेल्स आहेत, जे महिला उद्योजकांसाठी प्रेरणादायी ठरू शकतात.

8.1)घरगुती खाद्य व्यवसाय मॉडेल (Home-Based Food Business Model)

यामध्ये घरून कमी भांडवलात सुरू करता येणाऱ्या सर्व व्यवसायाचा समावेश होतो. स्थानिक चव असलेले आणि पूर्वीपासून चालत आलेल्या पारंपारिक पदार्थांची निर्मिती या प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये केली जाते. त्याचबरोबर या पदार्थांची

विक्री ऑनलाईन मार्केटप्लेसद्वारे केली जाते. या प्रकारच्या व्यवसायामध्ये होममेड कॅटरिंग सेवा म्हणजेच घरगुती खानावळचा समावेश होतो. तसेच घरगुती मसाले, कोल्हापूरी चटणी, वेगवेगळ्या चटण्या (उदा. जवस, कोरटे, शेंगदाणा, खोबरे इ.) पापड, शेवया, लोणची यांचा समावेश होतो. त्याचबरोबर लाडू, मोदक, चकली, पूरणपोळी असे पदार्थ बनवून देखील विक्री करता येतात.

8.2) सेंद्रिय (ऑर्गॅनिक) अन्न व्यवसाय मॉडेल (Organic and Healthy Food Model)

या प्रकारच्या अन्न व्यवसायामध्ये शाश्वत शेती व ऑर्गॅनिक (सेंद्रिय) उत्पादनांवर भर दिला जातो. आरोग्यदायी व नैसर्गिक खाद्यपदार्थांची विक्री करण्यात येते. त्याचबरोबर थेट शेतकऱ्यांकडून ग्राहकांपर्यंत उत्पादन पोहचविणे. तसेच डिजिटल आणि थेट विक्रीच्या माध्यमातून वितरण केले जाते. यामध्ये ऑर्गॅनिक मसाले, गव्हाच्या लाह्या, ज्वारीचे पीठ, नैसर्गिक मध, कोकोनट प्रोडक्ट्स, आरोग्यासाठी उपयुक्त पेय जसे की हर्बल टी, कोल्ड प्रेस ज्यूस, सेंद्रिय फळे आणि भाज्या विक्री, नैसर्गिक साखरमुक्त आणि ग्लूटेन-फ्री अन्न पदार्थ व्यवसायांचा नवीन व्यवसाय मॉडेल या प्रकारात समावेश होतो.

8.3) क्लाउड किचन आणि फूड डिलिव्हरी मॉडेल (Cloud Kitchen and Online Food Delivery Model)

यामध्ये पारंपारिक रेस्टॉरंटपेक्षा कमी खर्चात चालवता येणाऱ्या व्यवसायांचा समावेश होतो. जसे की किरकोळ दुकान किंवा रेस्टॉरंटशिवाय व्यवसाय करता येणे. यामध्ये झोमॅटो, स्विगीसारख्या फ्लॅटफॉर्मवर थेट विक्री करता येते. त्यामुळे ऑपरेशनल खर्च कमी आणि नफा अधिक होतो. हे सर्व करत असताना ग्राहकांची मागणी लक्षात घेऊन पदार्थांचे उत्पादन घेतले जाते. या प्रकारच्या व्यवसायामध्ये महिलांच्या नेतृत्वाखाली “घरगुती जेवण” ब्रँड बनवले जातात. म्हणजेच ऑफिस लंच किंवा टिफिन सेवा देता येते. त्याचबरोबर स्पेशल डाएट फूड जसे की व्हेगन, कीटो, ग्लूटेन-फ्री डाएट अशा प्रकारचे अन्न पदार्थ तयार करून पूरवठा करणे अशा प्रकारांचा समावेश होतो.

8.4) पारंपारिक व नैसर्गिक पदार्थांचे ब्रँडिंग आणि विक्री

स्थानिक पदार्थांचे जागतिकीकरण करणे, आधुनिक आणि ब्रँडिंग करणे. त्याच बरोबर विशेषतः महिलांच्या कौशल्यांचा वापर करणे ही मुख्य वैशिष्ट्ये आहेत. या प्रकारच्या नवीन व्यवसाय मॉडेलची या प्रकारच्या व्यवसायामध्ये घरगुती लोणची आणि चटणी व्यवसाय पारंपारिक गोडघोड पदार्थांचे रेडी-टु-ईट स्वरूपात खाण्यासारख्या पदार्थांचे उत्पादन करणे, त्याचबरोबर वड्या, हलवा, बर्फी यासारखे गोड पदार्थ तयार करणे इ. चा समावेश होतो.

8.5) फुड ब्लॉगिंग, कुकींग क्लासेस आणि किचन कन्सल्टन्सी

सध्याच्या धावत्या आणि धकाधकीच्या जीवनात महिला उद्योजकांनी नवीन आव्हान स्वीकारून डिजिटल फ्लॅटफॉर्मचा अत्यंत प्रभावी वापर करून महिलांसाठी ऑनलाईन कुकींग कोर्सेस सुरू केलेले दिसून येतात. तसेच युट्युब चॅनेल आणि ब्लॉगद्वारे विविध प्रकारच्या अन्न प्रकारावर तज्ज्ञ सल्ला देणे, फुड ब्लॉग तयार करून त्याद्वारे उत्पन्न मिळविणे. डाएट स्पेशलिस्ट आणि न्यूट्रिशन कन्सल्टन्सी मार्फत अन्नाच्या गुणवत्तेबाबत लोकांमध्ये जागृती निर्माण करणाऱ्या महिला उद्योजिका आपल्याला दिसून येतात. त्याचबरोबर सोशल मिडियावर खाद्यसंस्कृतीची माहिती देणे. युट्युब, इन्स्टाग्राम फुड ब्लॉगिंग मार्फत वेगवेगळ्या पदार्थांची रेसिपी शेअर करणे हा देखील नवीन व्यवसाय मॉडेल म्हणून महिला उद्योजिकांकडून चालवला जाणारा व्यवसाय होय.

8.6) महिला बचत गट व सहकार तत्त्वावर आधारित व्यवसाय

महिला बचत गट व सहकार तत्त्वावर आधारित व्यवसाय म्हणजे महिलांना एकत्र येऊन व्यवसाय सुरू करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे. जेणेकरून कमी भांडवलात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन निर्माण करता येते. त्याचबरोबर स्थानिक स्वयंपूर्णता वाढविण्यास मदत होते. या प्रकारच्या व्यवसायामध्ये महिला बचत गटाद्वारे मसाले, पापड, लोणच्यांची निर्मिती केली जाते. सहकारी तत्त्वावर आधारित टिफिन सेवा देणे, हॉटेल आणि मोठ्या कंपन्यांना होममेड पदार्थांचा पूरवठा करणे या व अशा सारख्या अनेक उद्योगांचा समावेश होतो.

8.7) फूड प्रोसेसिंग आणि पॅकेजिंग व्यवसाय मॉडेल (Food Processing and Packaging Model)

फूड प्रोसेसिंग आणि पॅकेजिंग व्यवसाय मॉडेल मध्ये देखील अनेक महिला उद्योजिका उत्स्फूर्तपणे काम करताना दिसून येतात. यामध्ये दीर्घकाल टिकणारे खाद्यपदार्थ तयार करणे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने स्टायलिश आणि इको फ्रेंडली पॅकेजिंग बनवणे, निर्यातक्षम उत्पादने विकसित करणे. यासारख्या नवीन व्यवसाय मॉडेलचा समावेश होतो. यामध्ये ड्राय फ्रुट लाडू तयार करणे, हेल्दी स्नॅक्स बनवणे, मसाले आणि सेंद्रिय उत्पादनांची ब्रँडेड विक्री करणे, लोणची, जॅम, सॉस आणि इन्स्टंट मिक्सस करणे या व्यवसायाचा समावेश होतो.

9)महिला उद्योजकांची भूमिका

अन्न व खाद्यप्रक्रिया उद्योग व सतत वाढत असलेला आणि विविध संधी प्रदान करणारा क्षेत्र आहे. यामध्ये महिला उद्योजकांचा सहभाग दिवसेंदिवस वाढत असून, त्यांचे नेतृत्व महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. महिलांची सृजनशीलता, काटकसर, मेहनत तसेच चव व पोषण याबाबत असलेली जाण, यामुळे त्या अन्न उद्योगात उत्कृष्ट कामगिरी करत आहेत. या उद्योगात महिलांचे योगदान केवळ घरगुती स्वरूपात न राहता मोठ्या प्रमाणावर व्यावसायिक स्तरावर पोहोचत आहे.

9.1)स्वयंपूर्णतेसाठी महिला उद्योजकता

महिलांना पारंपारिक कौशल्यांचा उपयोग करून उद्योजक होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. विशेषतः अन्न व खाद्यप्रक्रिया उद्योगात त्या छोट्या स्तरावरून सुरुवात करून मोठ्या प्रमाणात व्यवसाय विकसित करू शकतात. त्यासाठी सरकारतर्फे आणि स्वयंसेवी संस्थाकडून विविध प्रशिक्षण व वित्तीय सहाय्य दिले जाते.

9.2)खाद्यसंस्कृती जपणाऱ्या महिला उद्योजक

भारतातील प्रत्येक राज्याला स्वतःची खास खाद्यसंस्कृती आहे. महिला उद्योजक पारंपारिक पदार्थांचे ब्रँडिंग करून जागतिक बाजारपेठेत त्याला स्थान मिळवून देत आहेत. उदा. महाराष्ट्रातील चकली, पूरणपोळी, लोणची, लाडू, ज्वारी-बाजरीच्या भाकरी यांना जागतिक स्तरावर मागणी आहे.

9.3)आरोग्यदायी आणि सेंद्रिय अन्न उद्योगातील महिलांची भूमिका

आजच्या काळात लोक आरोग्याबाबत अधिक सजग झाले आहेत. महिलांनी पारंपारिक आरोग्यदायी अन्नाला आधुनिक स्वरूप देऊन व्यवसाय सुरू केले आहेत. उदा. ऑर्गॅनिक पिठे, लोणची, गुळाचे पदार्थ, नैसर्गिक हर्बल टी, पोषणयुक्त स्नॅक्स यांसारख्या उत्पादनांना चांगली मागणी आहे.

9.4)डिजिटल उद्योजकतेतील महिला नेतृत्व

तंत्रज्ञानाच्या मदतीने महिलांनी अन्न व्यवसायात नवीन क्रांती घडवली आहे. ऑनलाईन फुड डिलिव्हरी, क्लाउड किचन, युट्युब कुकिंग चॅनेल, इन्स्टाग्राम फुड ब्लॉगिंग यासारख्या प्लॅटफॉर्म्सचा वापर करून महिला उद्योजकता जोमाने वाढत आहे.

9.5)महिला बचत गट व सहकारी व्यवसाय

ग्रामीण भागातील महिलांनी बचत गटांच्या माध्यमातून सामुहिक खाद्यउद्योग सुरू केले आहेत. उदा. पापड, लोणची, मसाले, कुरडई यांसारखे घरगुती पदार्थ मोठ्या प्रमाणावर तयार करून विक्री केली जाते. अशा व्यसायांमुळे महिलांना आर्थिक स्वायत्तता मिळते आणि समाजात त्यांचे स्थान मजबूत होते.

9.6)स्टार्टअप आणि नवीन नवोपक्रम (Innovation) मध्ये महिलांची भूमिका

महिला आज पारंपारिक व्यवसायाच्या पलिकडे जाऊन नवनवीन स्टार्टअप्स सुरू करत आहेत. उदा. सस्टेनेबल फुड, स्टार्टअप्स, फार्म-टु-टेबल संकल्पना, व्हेगन आणि ग्लुटेन-फ्री फुड ब्रँड्स यासारख्या उपक्रमांमध्ये महिलांचे मोठे योगदान आहे.

9.7)अन्नप्रक्रिया आणि निर्यात उद्योगात महिलांचे योगदान

भारतातील अन्न प्रक्रिया उद्योग मोठ्या प्रमाणावर विकसित होत आहे. महिलांनी पॅकेजिंग, ब्रँडिंग आणि विपणन यासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टी आत्मसात करून व्यवसायाला आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळवून दिली आहे.

10)आर्थिक विकास

महिला नेतृत्वाखालील अन्न आधारीत व्यवसाय (Food Entrepreneurship) हा केवळ वैयक्तिक आणि कौटुंबिक प्रगतीचा मार्ग नाही, तर तो व्यापक आर्थिक विकासासाठी चालना देतो. आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून महिला उद्योजकतेचा अन्न उद्योगात होणारा प्रभाव विविध पातळ्यांवर पाहता येतो. महिला नेतृत्वाखालील अन्न उद्योग आर्थिक विकासास चालना देणारे घटक वेगळे आहेत.

10.1)रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक स्वावलंबन

घरगुती खाद्यपदार्थ निर्मिती करून महिला अन्न उद्योजक म्हणून विविध प्रकारच्या व्यवसायांमध्ये उतरताना दिसून येत आहेत. तसेच ऑर्गॅनिक आणि हेल्दी फुड उत्पादन करणे, कॉफे, बेकरी आणि रेस्टॉरंट व्यवसाय चालविणे, त्याचबरोबर महिला स्वयंरोजगार गट (SHGs) आणि बचत गट करून महिला उद्योजक बनवण्यासाठी प्रेरणा देणे या प्रकारे रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक स्वावलंबन करत आहेत. हे व्यवसाय स्थानिक आणि ग्रामीण भागातील लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण करतात.

10.2) ग्रामीण आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेचा विकास

महिलांच्या अन्न उद्योगामुळे स्थानिक बाजारपेठा आणि शेतकऱ्यांना फायदा होता. लघुउद्योगांना (Small Scale Industries) चालना मिळते. शेतीपूरक उद्योगांना (Agribusiness) गती मिळते.

10.3) नवउद्यम आणि तंत्रज्ञानाचा वापर

महिला अन्न उद्योजक आता डिजिटल प्लॅटफॉर्म, सोशल मिडिया आणि ऑनलाईन डिजिटल सेवांचा वापर करत आहेत. स्टार्टअप आणि फुड टेक (Food Tech) कंपन्यांच्या वाढीमुळे नवीन बाजारपेठा निर्माण होत आहेत.

10.4) परकीय चलन आणि निर्यात क्षेत्रात योगदान

भारतातील महिला अन्न उद्योजक आता फुड एक्सपोर्ट आणि इंटरनेशनल मार्केटमध्ये प्रवेश करत आहेत. हॅन्डमेड आणि ऑर्गॅनिक भारतीय खाद्यपदार्थ जागतिक स्तरावर प्रसिद्ध होत आहेत.

11) नवोन्मेष

महिला उद्योजकतेने अन्न उद्योगात विविध प्रकारचे नवीन प्रयोग आणि नवोन्मेष (Innovation) घडवून आणले आहेत. हे नवोन्मेष केवळ उत्पादनाच्या स्वरूपात नसून, व्यवसायाची पद्धत, तंत्रज्ञानाचा वापर, विपणन धोरणे आणि ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्याच्या नवीन मार्गांमध्येही दिसून येतात.

12) निष्कर्ष

महिला उद्योजकता ही सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाची आहे. अन्न उद्योगात महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतल्याने आरोग्यदायी, घरगुती आणि पारंपारिक खाद्यसंस्कृती टिकवण्यास मदत होते. महिला नेतृत्वाखालील अन्नप्रक्रिया उद्योग केवळ आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर नसून सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोनातूनही महत्त्वाचा आहे. महिलांची वाढती उद्योजकता आणि त्यामध्ये तंत्रज्ञान, नवकल्पना आणि शाश्वतता यांचा समावेश हा उद्योग भविष्यात अधिक विकसित होण्याची शक्यता आहे. अन्नप्रक्रिया उद्योग हा भारताच्या आर्थिक विकासासाठी आणि महिला उद्योजकतेच्या वाढीसाठी आणि महिला उद्योजकतेच्या वाढीसाठी एक प्रभावी क्षेत्र आहे. महिला अन्न उद्योजकता ही केवळ व्यक्तीगत प्रगतीसाठी नव्हे तर समाजातील आर्थिक स्थैर्य आणि सशक्ततेसाठी महत्त्वाची आहे. यामुळे भारतातील अन्न सुरक्षा, पोषणमूल्य आणि लघुउद्योगांची वाढ याला नवी दिशा मिळत आहे. योग्य पाठबळ आणि संधी दिल्यास महिला उद्योजकता अन्न उद्योगात क्रांती घडवू शकते.

संदर्भ सूची :

1. सांगळे शैलेजा (2009). महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
2. डॉ. वाजीद अली खान व इतर. संपादक (2019). पुणे : महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ.
3. Google, Chatgpt